

NYELV VILÁG

A BUDAPESTI GAZDASÁGI EGYETEM
IDEGEN NYELVI ÉS KOMMUNIKÁCIÓS INTÉZETÉNEK
SZAKMAI KIADVÁNYA

22

2019

Szerkesztőbizottság

Barthalos Judit, Fűköh Borbála, Dr. Hegedüs Gyula, Hukné Dr. Kiss Szilvia,
Dr. Kéri András, Lehr Emma, Szendrői Ildikó

Alapító-főszerkesztő

Dr. Kéri András (2004–)

Technikai szerkesztő

Deák Gabriella

Szerkesztőség címe:

1054 Budapest, Alkotmány u. 9-11.

ISSN 1786-0636

Felelős kiadó: Dr. Szegedi Krisztina

Készült a BGE Külkereskedelmi Kar házi nyomdájában.

Formátum: A/4

Példányszám: 220

Miért nem kedvelte Goethe az angol kortárs művészetet?

DR. CSERESZNYÁK MÓNIKA
KVIK

Goethe csak ritkán, röviden és általában kritikusan nyilatkozott kora angol művészetéről. Hogarth karikatúrái irritálták, Füsslit fiatal korában csodálta, majd az idők folyamán teljesen elfordult tőle. John Flaxman művészetét pedig egyszerűen dilettánsnak találta.

Áttekintve Goethe angol gyűjteményét nem sok remekművel vagy eredeti alkotással találkozhatunk. Schuchardt¹ Carl Robert Cockerell, W. Gele, Gavinus Hamilton, Philipp Ferdinand de Hamilton, Benjamin Robert Haydon, Thomas Lawrence, John Martin, William Pars műveiről tesz említést. Goethe rajzgyűjteményében is csak elvétve találkozunk angol nevekkal és művekkel. Megint csak Schuchardt² egy mappáról tesz említést, amelyben 16 tájkép található. Az alkotó ismeretlen. A fedőlapon, Goethe kézírásával a következőt olvashatjuk: „Neuere Engländer. Nebulistisch aber estimabel.“ (Újabb angol művészek. Nem tökéletesen kidolgozott, de szórakoztató.) Flaxman művei közül az Odüsszeia- és az Iliász-sorozat, valamint Dante *Isteni Színjátékának*, *Pokol* című részéhez készített illusztrációkat szerezte be.³ A weimari kastély műgyűjteménye sem bővelkedik angol alkotásokban: négy ismeretlen karikatúra, Copley Fielding, William Marlow, William Payne, William Edmond Pars és John Young egy-egy akvarellje, Richard Cosway egy vázlata, Elizabeth Maria Gore festményei és akvarelljei, valamint egy Flaxman-rajznak, az Odüsszeia-sorozat Athénét ábrázoló kezdőképének másolata, teszik ki az angol művek gyűjteményét.⁴

Mind Goethe mind a weimari kastély francia és olasz gyűjteménye mindennek a többszörösét teszi ki.⁵ Feltételezhető, hogy itt nagy szerepet játszottak a hagyományok, de Goethe esetében más okok is közre játszottak.

Az angol művészetéről, annak milyenségéről Goethe közvetlen benyomásokkal is rendelkezett. Itáliai utazása során, pl. Rómában, angol művészekkel is megismerkedhetett. Erről számol be *Über Römisches Künstlerleben* című vázlatos írásában, ahol az angolokról többek között a következőket jegyzi fel: „a középszerű tehetségek elmennek kereskedőnek, és nagy haszonra tesznek szert”⁶. Itt minden bizonnyal a műkinckereskedelmre céloz.

Weimarban is megismerkedhetett angol művészekkel. Charles Gore⁷ a lelkes angol dilettáns festő és családja az 1790-es évektől Weimarban telepedett le, ahol hamar kellemes, baráti viszony alakult ki Goethe és közte. Gore a meleg fogadtatást, nem utolsósorban annak köszönhető, hogy barátjának tudhatta Jakob Philipp Hackertet, akit Goethe is igen nagyra becsült. Hackert, Gore és

¹ Schuchardt, Christian (1848-49:214-215)

² Uo. 323. o.

³ Rupert, Hans az Iliász rajzokról tud, az Odüsszeiához készített rajzok meglétét csak feltételezi. Biztos adat még, hogy Goethe rendelkezett Flaxman Dante-illusztrációival, amelyet a pokol témához készített. Lásd: Rupert, Hans (1958:36)

Schuchardtnál (219 o.) ugyanezek az adatok találhatóak, a lapok számában van eltérés, lehet, hogy nem ugyanarról a kiadásról van szó. Mindenesetre, kutatásaim során Goethe könyvtárában a Rupert által feltüntetett lipcsei 1804-es kiadásokat találtam meg.

⁴ Ezek az adatok a weimari kastélyban végzett saját kutatás eredményei.

⁵ Jellemző adat az is, hogy a weimari kastély műgyűjteményeit bemutató sorozatban a francia és olasz műveket tartalmazó katalógusok már több éve megjelentek, az angol művek csekély száma miatt, ez valószínűleg vagy még várta magára, vagy csak egy eléggé szegényes kiadvány jön létre. Itt még érdemes megemlíteni, hogy a felsorolt művek feldolgozása is még folyamatban van. A legtöbb általam felsorolt művet még szinte sehol sem publikálták.

⁶ Vö. Goethe, Johann Wolfgang: *Über Römisches Künstlerleben*. In:FA, Bd. 18, 487. o.

⁷ Müller-Krumbach, Renate (2000:45-65)

James Payne Knight közös 1777-es szicíliai utazása és annak dokumentációja Goethe számára is fontos forrásul szolgált a későbbiekben. Hackertról készített biográfiájában Goethe Gore-ról is megemlékezik. Jellemzése azokat az inkább csak elszórtan jelentkező, rövid megállapításokat tükrözi vissza, amelyeket Goethe általánosan is hangoztat az angolokról, ill. művészetükről. Jellemző az előbbi mappa-felirat, amely szerint a művek nem eléggé kidolgozottak, de azért szórakoztatóak. Központi szerepet töltenek be olyan fogalmak és megközelítések még, mint dilettáns, könnyedség mind az életvitelben mind az alkotás területén:

„A művész itt tett szert egy olyan ismeretségre, amely életét és boldogságát nagyban befolyásolta. Charles Gore úrról és az ő szeretetreméltó családjáról van szó. A legidősebb leány egészen ügyesen festett tájképeket. Az apa, aki korábban a hajóépítés megszállottja volt, nagy kedvvel rajzolt hajókat és mindenféle-fajta járműveket. Ezeket aztán, nagy és pontos tudását is jelezvén, egyfajta könnyed manírral helyezte el a tengert ábrázoló tájképein. Vele és egy másik angollal Henry Knighttal egyezett meg P.H. egy közös költséggel véghezviendő szicíliai utazásban, melyre 1777 tavaszán indultak el.”⁸

A Goethe és az angol képzőművészet kapcsolatát taglaló szakirodalom, szintén nem töltene meg könyvtárakat, csak elejtve, néhol találunk utalásokat a problémára. A legaktuálisabb Werner Busch német művészettörténész 2001-ben megjelent tanulmánya *Die Rolle der englischen Kunst für Goethes Kunstbegriff*⁹ címmel. Busch egyébként már többször foglalkozott a témával, de mindig valamilyen átfogóbb probléma keretein belül. Mint pl. a *Das sentimentalische Bild*¹⁰ című 1993-ban napvilágot látott művében, ahol a művészet 18. századi krízisét, és az abból megszülető modernitást elemzi. Alapműként említhető még meg, John Hennig *Goethes Europakunde*¹¹, amely a létező legösszefogottabb és egyben legrészletesebb felsorolását adja annak, hogy mit tudott, olvasott Goethe az angol kortárs művészekről. Legtöbbször azt tudhatjuk meg, mint azt Helmut Börsch-Supan nyíltan ki is mondja, hogy Goethe nem volt éppen nyitott az angol művészetek iránt: „[...] wie er überhaupt für Englisches wenig aufgeschlossen war.”¹²

Zárójelben megjegyzendő, hogy a hasonlóan szerény méreteket öltő szakirodalom, amely Goethe és Anglia kapcsolatát taglalja, szintén azt hangsúlyozza, hogy a weimari költőfejedelem eléggé ambivalens érzéseket táplált az angol kultúra, irodalom iránt. *Goethe and the English-Speaking World*,¹³ kötet tanulmányai, szintén az előzőekben taglalt viszonyokra futnak ki. Nicholas Boyle¹⁴ az alább okokat sorolja fel:

Elsőként említi a korabeli Német Római Birodalom – ezen belül Weimar – és Anglia közti, akkoriban eléggé élesen meglévő, kulturális, gazdasági, politikai és szociális különbségeket. Ezek jól kivehetőek Goethe Byronhoz fűződő kapcsolatában. Byron egzisztenciája, művészete egyaránt

⁸ Fenti fordítás tőlem származik. Most és a következőkben a teljesség kedvéért idézem a német eredeti szöveget is. (A saját fordításokat a lábjegyzetben feltüntetett eredeti szöveggel együtt közlöm.) „Hier machte der Künstler eine Bekanntschaft, die auf sein Leben und Glück großen Einfluß hatte. Es war die des Herrn Charles Gore und dessen lebenswürdiger Familie. Die älteste Tochter zeichnete und malte gar geschickt landschaftliche Gegenstände. Der Vater, der sich früher dem Schiffbau ergeben hatte, fand vorzügliche Lust am Zeichnen von Schiffen und Fahrzeugen aller Art, die er bei großer und genauer Kenntnis mit einer leichten Manier auf seine Seestücke zu verteilen wußte. Mit ihm und einem andern Engländer Henry Knight vereinigte sich P. H. zu einer Reise nach Sicilien, auf gemeinschaftliche Kosten; welche sie denn auch im Frühling des Jahrs 1777 antraten.“ (Goethe, Johann Wolfgang: Philipp Hackert. Biographische Skizze, meist nach dessen eigenen Aufsätzen entworfen. In: FA; Bd. 19, 439-440. o.)

⁹ Busch, Werner (2001:187-201)

¹⁰ Busch, Werner (1993)

¹¹ Hennig, John (1987)

¹² Börsch-Supan, Helmut (1994:273)

¹³ Boyle, Nicholas/Guthrie, John (2000)

¹⁴ Boyle, Nicholas (2000:1-21)

vonzza és taszítja. Goethe, a polgár szinte irigyen figyeli az angol nemesi lét szabadságát. Boyle, Charlotte von Steinnek írott leveléből idéz, amely szintén az említett problémát körvonalazza. A levél 1786-ban október 5-én kelt Velencében. Először lelkesedésének ad hangot. Minden, amit eddig csak sejtett, valóságos és szeme láttára maga a római történelem is megelevenedett. De azonnal hozzát teszi, hogy mindez kicsit későn jött. Másként is lehetett volna, ha egy okos angol apával ajándékozta volna meg az ég. Így azonban mindent magának kell megszereznie és meghódítania.¹⁵

Goethe minden vágyakozás, elégedetlenség ellenére, tisztában van azzal, hogy művészetét annak a közegnek köszönheti, amelyben él. Legyen az bármennyire elmaradott is. Az előbbi levélrészlet utolsó gondolatai is ennek a meggyőződésnek adnak hangot. A hiány, ösztönzően hatott: ami az angol ifjaknak materiálisan, anyagilag adott volt, ill. ezekkel az eszközökkel könnyedén elérhették céljaikat, addig azt Goethe nem ritkán a fantázia révén alkotta meg. És ez utóbbit sokkal magasabbra értékeli. Ez az érvelés mint kompenzáció vagy mint a két nemzet közti különbségek leírásaként is értelmezhető.

Elismerés, ill. annak valamiféle visszavétele és távolságtartás, e kettősség jellemzi Goethe és Anglia viszonyát. Az angломániáról írott pár soros értekezésében is ennek lehetünk tanúi. Főként a sűrűn előforduló feltételes mondatok, és a csupán csak feltételezést sejtető szavak is, ezt az ambivalens viszonyt húzzák alá. Már a kezdő mondat is ezt igazolja: itt kifejti, hogy az angolok sok nemzet előtt járva, talán alkalmasak arra, hogy kívülállóknak, azaz más nemzeteknek imponáljanak. Aztán később arra is rátér, hogy pl. a franciáknál, főként Voltaire által a legvégsőig fokozott „angolimádat”, azzal is összefügg, hogy a korábban szegény francia polgárt megigézte az angol gazdagság és komfort.¹⁶ Ezek a megjegyzések kisebbíteni próbálják az angol nagyságot, és ezzel együtt igyekeznek az angломánia ellen hatni. Ebben az összefüggésben jól belátható a kapcsolat az előbbi gondolatmenettel is, mely szerint lehet, hogy a német, ill. jelen esetben a francia nemzet elmaradottabb, szegényebb, de művészeiknek ez a saját közegük, ebből merítve alkothatnak igazán nagyszerű dolgokat.

Minden csodálata ellenére, Shakespeare-írásait is áthatja a távolságtartás, a másság tudata. A különbségeket ez esetben Boyle, Wieland nyomán, a goethei költészet és általában a korabeli német filozófia, kultúra kifejezetten szubjektív voltából vezeti le. Boyle megközelítésében, a szubjektivitás, az én e megkülönböztetően modern érzése, Goethe írásának kifejezett sajátossága. Ez különösen lírájában érhető tetten, de igazából ez áll minden művének középpontjában. Úgy gondolja, hogy ezt a végtelenül kifinomult szubjektivitást fenyegette a Shakespeare iránt érzett mindent átható szimpátiájának könyörtelen objektivitása, és ez kényszeríti Goethét arra, hogy távolságot tartson az angol drámaírótól. Boyle még hozzá teszi, hogy éppen Goethe korában éri el a német szubjektív filozófia és irodalom a csúcspontját. Goethének így kétségtelenül igaza volt abban, hogy kihangsúlyozta Shakespeare és a német viszonyok összeférhetetlenségét.¹⁷

¹⁵ „Ich habe schon Vorgeanken und Vorgefühle über das Wiederaufleben der Künste in Italien, in der mittlern Zeit, und wie auch dies Asträa wieder bald die Erde verlies und wie das alles zusammenhängt. Wie mir die Römische Geschichte entgegensteigt! Schade schade meine Geliebte! alles ein wenig spät. O daß ich nicht einen klugen Engländer zum Vater gehabt habe, daß ich alles allein, ganz allein habe erwerben und erobern müssen, und noch muß.“ Boyle, Nicholas (2000:2)

¹⁶ „Die Engländer sind vielleicht vor vielen Nationen geeignet, Auswärtigen zu imponieren. [...] Dieser Enthusiasmus der französischen Nation für die englische soll sich besonders gleich nach einem geschlossenen Frieden am lebhaftesten äußern: welches wohl daher kommen mag, weil alsdann nach wiederhergestellter Kommunikation beider Nation der Reichtum und die Komforts der Engländer dem wenigstens in früherer Zeit, geldarmen und genügsamen Franzosen gar wünschenswert in die Augen leuchten müssen“ (Goethe, Johann Wolfgang: Anglomanie. In: FA, Bd. 23/I, 874.)

¹⁷ „It is subjectivity, the distinctively modern sense of self, that is peculiar to Goethe's writing, supremely embodied in his lyric poetry, but the problematic centre of all his works. [...] I believe that this infinitely refined yet

Ha tüzetesen átolvassuk két híres e tárgyban írt esszéjét (*Shakespeare emléknapijára, Shakespeare és se vége, se hossza*), akkor az az érzésünk támad, hogy Goethét egyrészt letaglózza annak nagysága, másrészt, az előbbi szinte veszélyes hatás miatt, távolságot tart, harmadrészt érzékelteti, hogy mennyire más az angolok ezen belül a 16. századi Anglia kultúrája és adottságai. Az elismerés mindig tetten érhető, de legkifejezöbben az elsőként említett, a Sturm und Drang korszakából (1771) származó beszéd tudósít róla. Shakespeare mint a zseni prototípusa tűnik fel, Prométheusszal a másik kedvenc figurával együtt kerül említésre: „Ó Prométheusszal kelt versenyre, embert teremtett, vonásról vonásra olyat, mint emez, csak óriás méretekben”.¹⁸ Az egész szöveg érezteti, hogy ez a nagyság, mely alig ölthető szavakba, szinte felmorzsolja a másik felet. De ez a hatás akkor is, ha eggyé akarunk válni ezzel az eszményi zsenivel. Ennek tudatosodása idézi elő az inkább távolságtartó magatartást. Ez a viszonyulás a harmadikként említett tényezővel is összefügg. *Shakespeare és se vége, se hossza* (1813) című írásában, amikor Anglia gazdagságát, hódításait, adottságait írja le, mindenki előtt világossá válik annak mássága, a német viszonyokkal összeegyeztethetetlen volta. „Mindenütt ott van Anglia, a tengerek mosta, ködökbe és fellegekbe burkolt szigete, e négy égtájon tevékeny.”¹⁹ Arra is utalást találhatunk, hogy az angol művészetet, művészt mennyire segíti saját környezete. Másképp fogalmazva, nélküle nem lenne az, ami. „Shakespeare alkotásai eleven nagy piacra emlékeztetnek, s ezt a gazdagságot hazájának köszönheti”²⁰. Ezzel szemben, az idézett levélrészletben láthattuk, hogy a német költőnek, mindent önmagából kell megteremtenie.

A Goethe-Hogarth viszony ezzel szemben Angliát kifejezetten negatív megközelítésben láttatja. A goethei ellenszenv itt egyúttal az új nagyvárosi kultúra ellen is irányul, amely teljesen ellentétben áll az intimitásról, a harmóniáról, szépségről, közös munkáról alkotott weimari elképzeléssel. Mindezt jól tükrözi Goethe kritikája, amellyel Lichtenberg Hogarth-kommentárjait illeti: „Lichtenberg Hogarthja és az iránta való érdeklődés valójában természetellenes volt. Mert hogyan is szórakoztathatták volna igazából a németet az ilyen excentrikus pofák, melyeket egyszerű, tiszta viszonyai közepette csak ritkán láthatott.”²¹

Goethe Hogarth-, ill. Lichtenberg-ellenességét Boyle egyrészt klasszikus esztétikájából eredezteti, másrészt nemcsak a nagyváros, hanem a nagyvárosi regény iránt érzett ellenszenvéből.²²

Weimar és London, még egy olvasattal is szolgál, amennyiben arra gondolunk, hogy London egy világhatalom fővárosa volt. A költő szívesen fogadja az angol utazókat, akik szinte helybe hozzák a világot. Goethe Angliáról alkotott képe tehát magában hordoz olyan jelentéseket is, mint a nagyvilág, a rengeteg új információ, ismeret, haladás. E gondolat mentén tovább haladva, az egyik oldalon Anglia mint terjeszkedő nagyhatalom, nyüzsgő, gyakorlatias polgárok hadával tűnik fel, Németország pedig mint a nagy befogadó, gondolkodó, a másik oldalon. Karl S. Guthke az előbbi

omnipresent subjectivity is threatened by the remorseless objectivity of Shakespeare's allpenetrating sympathy, and this forces Goethe to keep the English dramatist at a distance. Since the development of a philosophy and a literature of subjectivity was the greatest cultural achievement of Germany in Goethe's lifetime, he was no doubt right to point to an incompatibility between Shakespeare and German circumstances.” Boyle, Nicholas (2000:7)

¹⁸ Pók, Lajos (1985:10)

¹⁹ Uo. 112.

²⁰ Uo.

²¹ „Lichtenbergs Hogarth und das Interesse daran war eigentlich ein gemachtes: denn wie hätte der Deutsche, in dessen einfachen reinen Zustände sehr selten solche excentrische Fratzen vorkommen, hieran sich wahrhaft vergnügen können?” Boyle, Nicholas (2000: 9)

²² „Goethe's dismissal of both Hogarth and Lichtenberg may be couched in the language of classicist aesthetics, but it express a hostility to the entire concept of literature that underlies the urban novel from Dickens to Döblin [...]” Boyle, Nicholas (2000:8)

életszemléletet az esernyővel, míg az utóbbit az olvasószemüveggel szimbolizálja.²³ Itt utolérhetjük az itáliai levélben, ill. a Shakespeare kapcsán felvetett különbségeket.

A legkifejezőbb azonban az a tény, hogy Goethe sohasem járt Angliában. Hasonlóan Görögországhoz, mint egyfajta eszmény-és álomkép, egy másik lehetséges beteljesülés lebegett előtte, de sohasem azzal a vággyal keveredve, hogy saját közegét, hazáját egyikkel, ill. másikkal felcserélje. Boyle nyomán²⁴ úgy fogalmazhatunk, hogy bár vonzódott mindkettőhöz, de ellenállt, mert felismerte bennük azt a pusztító erőt, melyet Shakespeare kapcsán ki is mondott.

Goethe elmaradt angliai utazása azt is jelenti, hogy csak olvasmányélményeiből és az utazókkal folytatott beszélgetésekből alakíthatta ki saját képét Angliáról. Goethe így, Peter Boerner²⁵ szavaival élve, egy „armchair traveller” volt. Az angol műalkotások kritikája kapcsán, többször is hangsúlyozza a közvetlen találkozás, élmény hiányát.²⁶

A címben feltett kérdésre a fenti elemzés alapján a következő válaszok adhatóak. Goethe idegenkedett az angol kortárs művészetektől, mert azok, egy a némettől és főként a weimari klasszikától eltérő világot közvetítettek. E kontextusban megkockáztathatjuk azt a kijelentést is, hogy egyfajta provincializmus is szerepet játszott Goethe kritikus szemléletében. Weimarból, a weimari klasszika szemszögéből nézve fenyegetően, idegenül hatottak Hogarth a nagyvárosi létet leleplező karikatúrái, Füssli fenséges figurái, az ügyeskedő angol műkincskereskedők üzletei, vagy akár mint John Flaxman példája mutatja, művészet és kézművesipar együttműködése, és ezáltal a műalkotás árucikké válása is.

Goethe a polgár kicsit irigykedve tekint az angol nemesi lét szabadságára, a gazdagságra, a könnyed eleganciára, az angol világotutazókra, akik, nemcsak Itáliáig jutottak el.

Mindaz, amit Goethe az angol művészetekben kritikával illett, a kialakuló modernitás jellemzője is. Ekkor a 18. században főként a romantika előretörésével, a műalkotások, már nemcsak a szépség fogalmával írhatók le. A művészetekben egyre többször ábrázolják az élet árnyoldalait, a műalkotás, már nem egy zárt egész megfelelője, hanem inkább a töredezettségé. Hogarth, Füssli, Flaxman e tendenciák előfutáiraiként szerepelnek a művészetelméletekben.

Goethe nem kedvelte az angol művészeteket, mert mint látható, mindazt megtestesítették, amelyek ellen ő a weimari klasszika esztétikájával fellépett.

Végezetül Goethe és a kortárs angol művészetek viszonyának vizsgálata még egy érdekességgel szolgál. Rávilágít arra, hogy míg Goethe költészete forradalmian újító, modern, az idegen kultúrákat befogadó és elfogadó volt, addig művészetkritikája ennek szöges ellentétét mutatja. Goethe kritikus, távolságtartó, sőt elutasító az angol művészettel szemben.

²³ „In short, the British had „knowledge of the world” and the ever-ready self-confident common sense that comes with it, symbolised by the umbrella; Germans had a speculative and introspective bent of mind, highlighted by reading glasses” Boyle, Nicholas (2000:12)

²⁴ „He stayed on home territory, confining himself almost exclusively to the lands of the Western Empire and its successor, the Holy Roman Empire, of which he was born a subject. Other images beckoned to him, but he recognised their destructive power and resisted them.” Boyle, Nicholas (2000: 10)

²⁵ Boerner, Peter (1983:75-93)

²⁶ John Hennig idéz egy 1809-ben kelt írását, amelyben erre is kitér. John Hennig (1987:47)

Felhasznált irodalom**Könyv**

- Busch, Werner (1993): *Das sentimentalische Bild. Die Krise der Kunst im 18. Jahrhundert und die Geburt der Moderne*. C.H. Beck, München.
- Rupert, Hans (1958): *Goethes Bibliothek*. Arion, Weimar.
- Schuchardt, Christian (1848-49): *Goethes Kunstsammlungen*. Jena.
- Pók, Lajos (1985): *Goethe válogatott művei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Goethe, Johann Wolfgang: Ästhetische Schriften. In: *Sämtliche Werke*. Hendrik Birus/Friedmar, Apel u.a. Deutscher Klassiker Verlag, Frankfurt a. Main. 18-20, 23/1 kötet (lábjegyzetben FA)

Tanulmányok kötetben

- Boerner, Peter (1983): *Goethes „Englische Reise“ oder Gedanken zur Physiognomie des nicht-reisenden Reisenden*. In: *„Der curieuse Passagier“ Deutsche Englandreisende des 18. Jahrhunderts als Vermittler kultureller und technologischer Anregungen*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg. 75-93.
- Boyle, Nicholas (2000): *Goethe and England, England and Goethe*. In: Boyle, Nicholas/Guthrie, John: *Goethe and the English-Speaking World. Essays from the Cambridge Symposium for the 250th Anniversary*. Camden House, Cambridge. 1-21.
- Börsch-Supan, Helmut (1994): *Goethes Kenntnis von der Kunst der Goethezeit*. In: *Goethe und die Kunst*. Schulze, Sabine. Hatje, Stuttgart. 1994. 269-279.
- Busch, Werner (2001): *Die Rolle der englischen Kunst für Goethes Kunstbegriff*. In: *Goethe-Jahrbuch*. Böhlau, 178-201.
- Hennig, John (1987): *Goethes Europakunde. Goethes Kenntnisse des nichtdeutschsprachigen Europas*. Ausgewählte Aufsätze. Editions Rodopi B. V., Amsterdam.
- Müller-Krumbach, Renate (2000): *Charles Gore und seine Familie in Weimar*. In: *Von Weimar nach Europa*. Ettersburger Hefte 6, Kuratorium Schloß Ettersburg e. V., Weimar. 2000. 45-65.

